

ORIENTACINIŲ REIKŠMIŲ STRUKTŪRA LIETUVIŲ KALBOJE

(Apie vietos prielinksnių ir linksnių reikšmes)

Jonas KILIUS

Apie lietuvių kalbos prielinksnius ir linksnius, taigi ir apie jų vietos reikšmes, rašyta palyginti daug¹. (Prie)linksniai (= prielinksniai ir linksniai) paprastai buvo nagrinėjami atsietai vienas nuo kito, dažnai abėcėlės ar kokia kita formalia tvarka², todėl akivaizdžiai neišryškina jų funkcinių sistemų struktūra.

Šiame straipsnyje³, remiantis opozicijų teorija, bandoma atskleisti vienos funkcinės sistemos reikšmių struktūrą, tuo pačiu atskirų (prie)linksnių vietą, vaidmenį, reikšmę šioje vienoje sistemoje, eksplisitiškai parodyti (prie)linksnių orientacinių reikšmių bendrumus ir skirtumus.

Trumpumo sumetimais tas objektas, kurio vieta nusakoma, vadinamas subjektu, o tas objektas, kurio atžvilgiu nusakoma subjekto vieta, vadinamas orientyru, pvz.: *Dėk pieštuką* (subjektas) *ant stalo* (orientyras).

Čia nagrinėjamas tik konkrečių vietos santykių reiškimas, eliminuojami tokie vietos santykiai, kuriuos būtų galima pavadinti abstrakčiais – pvz.: *išeiti į laisvę, būti posėdyje, eiti pas kaimyną, į pasimatymą*.

Darbe laikomasi nuomonės, kad, nagrinėjant vietos santykių reikšimą, skirtingi du matavimai – orientacinė reikšmė ir slankumas⁴. Orientacinė reikšmė vadinama reikšmė, nusakanti, kokioje vietoje orientyro atžvilgiu yra, buvo ar bus subjektas – orientyro viduje, išorėje, viršuje, šone ir pan. Taigi, pvz.: *būti dėžėje, prie, virš, šalia dėžės* – tai vis skirtingos orientacinės reikšmės.

Slankumu vadinama reikšmė, nusakanti, ar slenka subjektas orientyro, jo dalių atžvilgiu, ar ne, jei slenka, tai kaip – arlyn ar tolyn, linijiškai ar ne ir t. t. Plg.: *dundėti miške, į mišką, iš miško, po mišką, per mišką*, kur (prie)linksniai rodo vis kitokį slankumą (išliekant tai pačiai orientacinei reikšmei – orientyro vidui). Slankumo reikšmių struktūra ketinama aptarti kitame straipsnyje.

Pažymėtina, kad lietuvių kalboje abu šiuos vietos reikšmės matavimus dažnai išreiškia vienas žymiklis – vietos (prie)linksnis. Pvz., pasakyme *dundėti į mišką* priel. *į* rodo ir slankumą (subjektas ne stovi, bet slenka, artėja), ir orientacinę reikšmę (orientyro vidų). Vis dėlto ir lietuvių kalboje yra atvejų, kai kiekviena iš šių reikšmių nusakoma atskiru žymikliu – ryškiausiais tai matyti iš dvigubų prielinksnių *iš po, iš už, iš anapus* ir kt. *Iš*, matyt, terodo slankumą (*tolimą*), o antrieji dėmenys turi tik orientacinę reikšmę.

Be įrodymų aišku, kad prielinksnių *virš / po* (įnag.) orientacinės reikšmės skiriasi *viršaus / apačios* orientaciniu semantiniu diferenciniu požymiu (žr. pateikiamą medį).

¹ Žr. žinomos J. Jablonskio, E. Frenkelio, P. Būtėno darbus, taip pat akademinės „Lietuvių kalbos gramatikos“ (II t.) skyrių apie prielinksnius, parašytą E. Valiulytės.

² Čia išskirtinas str. A. Ružė. Vietos ir krypties aplinkybės. – „Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai“, Serija A, 2, 1965, p. 275–289.

³ Teorines šio str. prielaidas žr. J. Kilius. Dėl prielinksnio. – „Kalbotyra“, XXV(1), 1974, p. 43–52; t. p. aut., Dėl prielinksnių tyrimo metodų. – „Kalbotyra“, XXV(3), 1974, p. 67–78.

⁴ Žr. H. C. Грубецкой. Основы фонологии. М., 1960; P. Яковсон, Г. М. Фант, М. Халле. Введение в анализ речи. – В кн.: Новое в лингвистике, т. 2. М., 1962, с. 173–230; Т. В. Булыгина. Грамматические оппозиции (К постановке вопроса). – В кн.: Исследования по общей теории грамматики. М., 1968, с. 175–231.

⁵ Plg. rusų k. terminus orientiruojusią reikšmę, двигателное значение (А. Е. Кибрик. К типологии пространственных значений (на материале падежных систем дагестанских языков). – В кн.: Язык и человек. М., 1970, с. 114).

Šios opozicijos lyginimo pagrindas čia vadinamas horizontalumu – abiem opozicijos nariams beįdra tai, kad erdvė dalijama į dvi dalis pagal horizontalią plokštumą su orientyru jos centre, plg.: *virš stalo / po stalą*.

Prielinksniai *prieš / už* sudaro opoziciją pagal **priešakio / užpakalio** požymį. Jiems beįdra – erdvės skaidymas pagal vertikalią plokštumą, taigi vertikalumas. Tuo pačiu požymiu skiriasi ir *šiapus / anapus, pirma / paskui*.

Sisteminis, struktūrinis tyrimo būdas verčia toliau klausti – o kokių reikšmės komponentu ir kokioje pozicijoje šie prielinksniai tarp savęs skiriasi? Kitaip sakant, reikia nustatyti jų semantinę diferencinę požymį ir relevantinę poziciją. Atrodo, kad prielinksnių *prieš* ir *šiapus*, taip pat *už* ir *anapus* reikšmių skirtumas labiausiai išryškėja, kai orientyru eina toks daiktas (ar gyvas padaras), kuris objektyviai, pats savaime turi priešakinę / užpakalinę pusę. Plg.: *prieš klėtį / šiapus klėties* – šiuo atveju *prieš* paprastai reikš tą pusę, kurioje yra klėties durys, o *šiapus* – tą pusę, kurioje yra kalbantysis, stebėtojas, veikėjas, taigi priešakys pastaruoju atveju nustatomas subjektyviai – stebėtojo atžvilgiu.

Prielinksniais *pirma* ir *paskui* priešakinę / užpakalinę pusę irgi skiriama subjektyviai – orientyro slinkties krypties atžvilgiu; į orientyro objektyviai turimą priešakinę / užpakalinę pusę čia neatsižvelgiama. Pvz., galima pasakyti, kad *žmogus vedasi šunį paskui save* net ir tuo atveju, jei tas žmogus eina atbulas, t. y., imant objektyviai, šuo yra žmogaus priešakyje.

Vadinasi, *šiapus, anapus, pirma, paskui* skiriasi nuo *prieš, už* vertikalumo nustatymo **subjektyvumu / objektyvumu**; tačiau pabrėžtina – tik relevantinėje, maksimalaus semantinio skirtumo pozicijoje. Mat, ši opozicija yra neutralizuojamoji⁶: būna atveju, kai šių prielinksnių reikšmės suartėja ir šiuo požymiu nebesiskiria. Plg.: *už tvoros – anapus tvoros* – matyt, reikšmės skirtumo nėra, turime neutralizacijos poziciją, *už* pavartotas *anapus* reikšme. Šiuo atveju subjektyvumo / objektyvumo neutralizaciją nulemia tai, kad orientyru (*tvora*) yra daiktas, kuris objektyviai, pats savaime, neturi priešakinės / užpakalinės pusės. *Prieš, už* gali būti pavartoti ir pozicijoje, kur subjektyvumas / objektyvumas neišreikštas, neaiškus, nesvarbus, neesminis.

Opozicija, kai vienas jos narys visada reiškia tik požymį, tarkime, *A*, kitas – ne *A* (relevantinė pozicija), tačiau gali eiti ir kontekste su reikšme *A* arba kontekste, iš kurio neišryškėja *A* / ne *A*, vadinama privatyvine (morfologine⁷). Tokios opozicijos narių⁸ reikšmių santykius galima pavaizduoti šitaip: *A: (A / ne A)*. Tas

⁶ Apie neutralizaciją žr.: N. S. Trubetzkoy. Grundzüge der Phonologie. Göttingen, 1962, S. 69–70; N. S. Trubetzkoy. Die Aufhebung der phonologischen Gegensätze. – „Travaux du Cercle linguistique de Prague“, 1936, 6, S. 29–45; E. Koschmieder. Die Aufhebung morphologisch-syntaktischer Oppositionen. – Kln.: t. p. aut. Beiträge zur allgemeinen Syntax. Heidelberg, 1965, S. 203–204; B. Trnka. On Some Problems of Neutralization. – „Omagiu lui Iorgu Iordan“. București, 1958, p. 861–866; A. M. Мухин. Понятие нейтрализации и функциональные лингвистические единицы. – ВЯ, 1962, 5, с. 53–61; А. Мартини. Нейтрализация и синкретизм. – ВЯ, 1969, 2, с. 96–109; В. К. Журавлев. К проблеме нейтрализации фонологических оппозиций. – ВЯ, 1972, 3, с. 36–49.

⁷ Жр. Л. Н. Засорина. Введение в структурную лингвистику. М., 1974, с. 107.

⁸ Dėl privatyvinės opozicijos, žymėtojo ir nežymėtojo opozicijos nario terminų žr. N. S. Trubetzkoy. Grundzüge..., S. 66–68; R. Jakobson. Zur Struktur des russischen Verbums. – „Charakteria Gvilemo Mathesio...oblatā“. Prague, 1932, S. 75 ir kt.; В. В. Исаченко. Бинарное, привативные оппозиции и грамматические значения. – ВЯ, 1963, 2, с. 39–56; И. И. Ревзин. Так называемое „немаркированное множественное число“ в современном русском языке. – ВЯ, 1969, 3, с. 102–103.

narys, kuris visada eksplacitiškai išreiškia kokį nors požymį ir nėra neutralizuojamas, vadinamas žymėtuuoju opozicijos nariu, kitas – nežymėtuuoju.

Priel. *šalia* gali reikšti šoną, orientyro turimą objektyviai (*šalia žmogaus, vežimo* ir pan.) arba jam priskiriamą subjektyviai (*Petras mato žmogų šalia medžio*) stebėtojo (*Petro*) atžvilgiu. Abiem atvejams tėra tas vienas priel. *šalia*, tad subjektyvumas / objektyvumas jam nerelevantiškas. Taigi priel. *šalia* skiriasi nuo visų priešakio ir užpakalio prielinksnių **šono / nešono** požymiu. Visiems šono ir nešono prielinksniams bendras požymis – vertikalus.

Pažymėtina, kad šono / nešono opozicija yra neutralizuojamoji – *šalia* kontekste gali žymėti vertikalumą apskritai, kai nediferencijuojama, ar tai šonas, priešakys ar užpakalinė pusė, eliminuojamas tik viršus ir apačia, pvz.:

Paskui aš priėjau prie didelio medžio, augusio šalia skruzdėlyno Balč, AP 299.

Viršus ir apačios prielinksniai sudaro opoziciją su šono ir nešono prielinksniais pagal **horizontalumą / vertikalumą**.

Vertikalumo / horizontalumo opozicija kartais neutralizuojama, plg.: *Už (virš) debesų klykavo gervės. Vanagas puolė žemyn paskui balandį.*

Visiems horizontalumo bei vertikalaus prielinksniams beįdra tai, kad jie rodo kurią nors vieną orientyro pusę. Priel. *vienapus* irgi rodo vieną pusę, tačiau nediferencijuojama, kurią. Jo reikšmėje neutralizuota viršus / apačia, šonas / nešonas (priešakys / užpakalis). Šita neutralizacija realizacijos požiūriu kitokia, negu anksčiau aptartieji jos atvejai – ten prielinksnis likdavo tas pats, tiktai konteksto, situacijos dėka keisdavo savo reikšmę, būdavo pavartojamas nerelevantinėje pozicijoje – tokia neutralizacija galima vadinti situacine. Priel. *vienapus* yra specialus prielinksnis tam tikrų diferencinių požymių neutralizacijos pozicijai, jis eksplacitiškai išreiškia neutralizaciją – ją būtų galima pavadinti sistetine, eksplacitine.

Įvairios daikto pusės lietuvių kalboje gali būti reiškiamos ne tik prielinksniais, bet ir daiktavardžiais *viršus, apačia, šonas* ir t. t. – šiuo atveju išreiškiamas orientacinis diferencinis požymis, o tokio daiktavardžio linksnis ar su daiktavardžiu einas prielinksnis nurodo slankumą, pvz.: *daikto viršuje, viršumi, į daikto viršų.*

Priel. *apie* išreiškia visas puses kartu, pvz.: *erdvė apie planetą*, nors, tiesa, kartais žymimos ne absoliučiai visos, o tik toje situacijoje įmanomos, pvz., kontekste dažnai eliminuojama viršus ir apačia, pvz.: *Vyrai susėdo apie stalą*. Visi iki šiol aptarti prielinksniai sudaro opoziciją su *apie* pagal **vienapusiškumo / visapusiškumo** požymį.

Ar šis ir kiti aptartieji orientaciniai diferenciniai požymiai reikšdami prielinksniams *ant², arti, iki, nuo, pagal, prie, pro, ties, toli nuo*? Labai dažnai šie prielinksniai eina kontekste, suponuojančiame vienapusiškumą, pvz.: *knyga ant stalo, kėdė arti, prie stalo, vaikas prie namo, bitė pralėkė pro galvą*. Tačiau dažniausioji reikšmė gali būti ir ne relevantinė, jeigu vis dėlto ne pats prielinksnis, o kontekstas, situacijos suvokimas suteikia pasakymui tą požymį. Kad taip yra, pakanka remtis gimtosios kalbos jausmu, ir įsitikinsime, kad galimi šitokie pasakymai su išreikštu visapusiškumu: *dėmės ant kamuolio iš visų pusių, skrieti prie, nuo, iki planetos iš visų pusių* ir pan. Atiduodant duoklę mūsų gajai tradicijai, galima pateikti autentiškų pavyzdžių:

Vilnos ant avies, o jau milą audžia PP 440. / ... / *Samana, auganti ant medžių kamienų* DLKŽ 72 808. *Ant veleno kaip buvo užriesti apmatai, taip ir stovi*

² Kad *ant* gali žymėti ne tik viršų, bet ir kitas puses, žr. V. Sirtautas. Rašyti ant lentos. – „Tarybinis mokytojas“, 1966, X. 27.

/.../ JB V 110. *Aplinkui buvo siena. Gyva, žmogus prie žmogaus trš. Prisiartinę prie kalno ir apsiautę jį aplinkui, dainavo jie laimės ir laisvės dainas /.../* Bil I 149. *Visai /Rožytė/ sumišo, atsiduso, o nuo jos, kaip nuo krosnelės, po visą klėtį sklinda šiluma* JP, J253.

Iš konteksto aišku, kad čia prielinksniais reiškiamas orientyro visapusiškumas. Jeigu jie įmanomi kontekste ir su vienapusiškumu, ir su visapusiškumu, tai jiems toks požymis nerelevantinis.

Kita vertus, jeigu šie prielinksniai nediferencijuoti vienapusiškumo / visapusiškumo požiūriu, tai jie turėtų būti nediferencijuoti ir tų požymių, kuriems būdingas vienapusiškumas (būtent: horizontalumas / vertikalumas, tuo pačiu ir viršus / apačia, šonas / nešonas, priešakys / užpakalis) atžvilgiu. Kiekvienas čia aptariamas prielinksnis kontekste gali įgyti bet kurį iš minimų požymių, pvz., viršaus požymį: *kambaryje ant, arti, iki, nuo grindų, toli nuo grindų;*

Nusiprunkščiusi, dar visa šlapia /saulė/ jau šauna savo spindulių strėles palei pačią žemę V I 96. *Paskui keltuvo strėlė ima leistis žemyn ir staiga sustoja prie pat vandens trš. Vėl aiškiai matė jį pro avių nugaras* PC V 12.

Je galimi kontekste su apačios požymiu, pvz.:

Ant padų ir atmuštų pirštų kilo trandys, trūkinėjo, pūliavo ir naujos kilo PC II 138. *Bajos valstijoje ant kavos medžio lapų specialistai pastebėjo įtartinas dėmeles. /.../ rūdis pakenkia apatinę lapo pusę /.../ trš. Melsvas, vos įmatomas dūmelis nuvingiuoja virš lovos ir ištirpsta prie pat lubų trš. Neris jau ramiau pranyra pro daugybę tiltų* EM, ČL 477. *Pro tiltą pralenda laivai* Ėr, LKŽ VII 584. *Ji sėdėjo ties rankšluostine, įprastoje savo vietoje* Vnc, GD 57.

Pateiktieji prielinksniai kontekste gali žymėti šoną, priešakį ar užpakalinę orientyro pusę, žodžiu, vertikalumą – tokia reikšmė ypač dažna prielinksniams *prie, pro, nuo, iki*. Plg. taip pat:

Nuo pridėjimo piršto daros dėmė ant veido J, LKŽ II 399. *Vienodai klapsėjo kablys ant lango rėmo trš. Užmigo arkliai gurbuose, šunys kieme, karveliai ant stogo, musės ant sienų* Balč, GP 202. *Jis matė ant lango iš vidaus kabant mezginiuotą užuolaidėlę /.../* Vnc, GD 565–566 (=anapus lango). *Sustoję ties /gulinčio/ tėvo pakaušiu /.../* JB IV 179.

Čia viską lemia kontekstas, plg.:

Vinciukas vėl išvysta /.../ prilipusius šešėlius ant sienų (šonas), lubų (apačia), stalo (viršus) JM, S 117.

Taigi galima daryti išvadą, kad prielinksnių *ant, arti, iki (ligi), nuo, pagal, prie, pro, ties, toli nuo* reikšmėse visi iki šiol aptartieji orientaciniai diferenciniai požymiai yra neutralizuoti, nerelevantiniai. Šių prielinksnių orientacinę reikšmę galima laikyti sisteminę vienapusiškumo / visapusiškumo, horizontalumo / vertikalumo neutralizacija. Jų reikšmės charakteringumas ypač išryškėja, kai ir kontekstas neišryškina minėtųjų požymių. Šitokia reikšmė šiems prielinksniams, taip sakant, pati relevantiausia, pvz.:

Šias markutes lipys ant parduodamų prekių rš, LKŽ VII 566 (iš vienos pusės, iš visų, iš viršaus, iš šono?).

Kartais kontekstas suponuoja vienapusiškumą (subjektas toks, kad gali būti tik vienapus orientyro), o horizontalumas / vertikalumas neišreiškiamas, pvz.: *Požemėckas / naras po vandeniu / pristyrė prie brigadininko* AČ, P 160.

Charakteringa priel. *prie* reikšmė, kai kontekstas eliminuoja tik viršų ir apačią, o visi kiti vienapusiškumo / visapusiškumo požymiai neišryškinami, pvz.:

Tuo tarpu atsidarė durys, ir būrys vaikų subėgo į salę. Vaikai sustojo prie eglutės [...] / Balč, AP 13. Taip mes ir valgėm, vieni prie stalo, kiti prie lovos JB IV 82.

Ypač akcentuotina, kad prielinksniams *ant* ir *prie* nerelevantinis horizontalumas/vertikalumas. Mat, dažnai manoma, kad *ant* reiškia viršų, *prie* – šoną. Pvz., P. Būtėnas šitai rašo apie prielinksnių *ant*: „Vietos reikšmė priešinga prielinksnio *po* reikšmei“¹⁰. Didžiąjame „Lietuvių kalbos žodyne“ rašoma, kad *ant* „žymi vietą ar daiktą, kurių viršuje kas yra, darosi ar daroma“¹¹ – tuo iš esmės ir pasitenkinama, nusakant šio prielinksnio orientacinę reikšmę. Akademiniėje gramatikoje teisingai apibūdinta prielinksnio *prie* orientacinė reikšmė – „žymint daiktą, kurio artumoje kas yra ar vyksta“¹², tačiau pateikiami tik tokie pavyzdžiai, kuriuose prielinksnių *prie* iš esmės galima pakeisti prielinksniu *šalia*, nekeičiant prasmės, – vadinasi, pavyzdžiais netiesiogiai lyg ir teigiama, kad *prie* žymi tik šoną, vertikalumą¹³. M. Čaikauskas viename straipsnyje prielinksnio *prie* erdvės, vietos reikšmę iliustruoja 56 pavyzdžiais, ir absoliučiai visuose žymimas vertikalumas, dažniausiai šonas¹⁴.

Tai dar kartą parodo, kokia teisinga mintis, jau ne kartą pareikšta ir „Kalbotyroje“ (XXIV(1), p. 100; XXV(1), p. 94): klysta tas, kas mano objektyviai surinksiąs ir pateiksiąs kalbos faktus, jų nevertindamas, nekurdamas jokių teorijų, koncepcijų. Dažnai išryškėja, kad gausūs „objektyviai“ surinkti faktai beverčiai tolesnei interpretacijai, gilesnei analizei, nes vis dėlto rinkti pagal tam tikrą nesąmoningą (dažniausiai nieko vertą) koncepciją.

Panagrinėkime, kuo skiriasi prielinksnių *ant*, *arti*, *iki (ligi)*, *nuo*, *pagal*, *prie*, *pro*, *ties*, *toli nuo* reikšmės. Pagal artumą / tolumą išsiskiria *toli nuo*. Visi kiti šios grupės prielinksniai rodo santykinį artumą.

Artumo /tolumo nediferencijuoja ir vienapusiškumo bei visapusiškumo prielinksniai. Pvz., pasakymas *gyvena anapus upės* neinformuoja, ar gyvenama arti upės, ar toli nuo jos. Koks gi *ant* ir *prie* reikšmių santykis?

Kaip matėme, neišlaiko kritikos mintis, kad *ant* reiškia viršų, *prie* – šoną. Tačiau nepakankamas ir kitas, subtilesnis, aiškinimas, kad *ant* reiškia daikto paviršių, sąlytį, o *prie* – artumą¹⁵. Mat, orientyro paviršių, sąlytį kartais gali žymėti ir *prie*, ne tik *ant*, kita vertus, ir tokiaame kontekste vis dėlto išlieka orientacinių reikšmių skirtumas, plg.:

Paveikslas ant sienos ir: Išpeštą sieną galės kimšti prie sienos, į susigulėjusį tarpekį Avyž, S 443 (=sąlytis su sienos paviršium).

Daiktas gali būti prie sienos, su ja susiliesdamas, prispaustas prie jos – taigi turėsime sąlytį su sienos paviršiumi, bet vis dėlto netiks čia sakyti *ant sienos*, kolto daikto svorį atlaikys ne siena, o kas nors kitas – grindys, žmogaus ranka ar pan.:

Išmatavęs žmogų siūleliu, Krizas siūlelį deda prie lazdos ir tiksliai žino verskų skaičių PC VI 48 (=nepaleidžia iš rankų! Plg.: siūlelį deda ant lazdos – paleidžia iš rankų).

Taigi atrodo, kad šių prielinksnių orientacinių reikšmių skirtumą geriau išreikštų *atspirties / neatspirties* požymis, atspirtimi suprantant tai, kad orientyras laiko subjektą, atlaiko jo svorį. Savaiame suprantama, kai reiškiami atspirtis į orientyrą,

¹⁰ P. Būtėnas. Lietuvių kalbos prielinksnių mokslas. K., 1930, p. 58.

¹¹ Lietuvių kalbos žodynas, t. I. V., 1968, p. 152.

¹² Lietuvių kalbos gramatika, t. II. V., 1971, p. 602.

¹³ Ten pat, § 864 (1a), p. 602–603.

¹⁴ M. Čaikauskas. Veiksmažodinių žodžių junginiai su prielinksniu „prie“ dabartinėje lietuvių kalboje. – „Kalbotyra“, 1963 (IX), p. 9–11.

¹⁵ Plg. Lietuvių kalbos gramatika, t. II. V., 1971, p. 586, 602–603.

subjektas dažniausiai būna orientyro viršuje, bet viršus čia laikytinas ne relevantiniu, pirminiu požymiu, o tik prielinksnio relevantinio požymio – atspirties – pasekme.

Prielinksnio *ant* reikšmė suprantant atspirtį, o ne viršų, paviršių, dėsningi atrodo ir tie atvejai, kai *ant* vartojamas kontekste, suponuojančiame ne viršų, o apačią, nors čia galima įžvelgti ir objektnių ar būdo santykių atspalvį, pvz.:

Greta lovos, ant lingynės, pakabintas lopšys Ž I 57. Ant karties kabo lašiniai DLKŽ 227. Majoras Liepa, spėjęs išgarsėti majoras Liepa jau kada roja ant kuplios lietuviškos liepos MS, L 407.

Kartais ir iš konteksto neišku, ar reiškiamas viršus, ar apačia, neabejotina tik atspirtis, pvz.:

O kirmino graužiamas obuolys neilgai tetveria ant šakelės MS, L 35.

Pagal atspirtį / neatspirtį visi artumo prielinksniai skyla į tris grupes: *ant* reiškia atspirtį, *prie, arti, pagal, pro, ties* – neatspirtį, o prielinksniai *iki* ir *nuo* šio požymio nediferencijuoja – plg.: *imiti knyga nuo stalo* – atspirtis, *eiti nuo stalo* – neatspirtis¹⁶.

Įsidėmėtina, kad ir vienapusiškumo prielinksniams bei *apie* atspirtis / neatspirtis nerelevantinė.

Pvz., iš konteksto išryškėja atspirtis:

[...] skimbčiojo užpakaly prikabintas kibiras, po kurio pažaliavusiu dugnu dar buvo likęs žiupsnelis gimtosios žemės, Liepgirių žemės Avyž, KK 6. Ale kiek daug po vienu krūmu (bulvių)! Lp, LKŽ VI 698. Viršum margos, suplyšusios, nešvarios atklodės gulėjo ligonio rankos su storomis lyg virvutės gyslomis Vnc, GD 86. Laurynas užsikrišo Utulio kirvį už juostos JB V 142. Gerai apvyniok autakojį apie koją Ktk, LKŽ I 203.

Dažniausiai šiais prielinksniais žymima neatspirtis, pvz.: *vieversėlis virš galvos, katė po stalu, žmonės už durų, apie stalą.*

Visiems iki šiol aptartiems prielinksniams bendra tai, kad jiems relevantinė išorė. Yra (prie)linksnų, kuriems vidaus požymis 1) relevantinis (inesyvas, *į, iš, tarp, iš tarp*), 2) nerelevantinis (*link, įnagininkas, per, po (gal.), skersai, išilgai, įstrižai*).

Pagal orientacinę reikšmę inesyvas = *į*=*iš* ir *tarp*=*iš tarp*, tad svarbu išsiaiškinti, kuo skiriasi inesyvo ir *tarp* orientacinė reikšmė. Plg.: *statinėse – tarp statinių*; aišku, kad *statinėse* = kiekvienoje statinėje, kiekvienos statinės apribotoje erdvėje, *tarp statinių* – statinių apsuptoje erdvėje, bet kiekvienos statinės išorėje. Taigi inesyvu žymimas neskaidaus orientyro (jei daugiskaita – kiekvieno daikto) vidus, eliminuojant išorę, o prielinksnio *tarp* orientacinė reikšmė lyg hibridinė – kartu ir vidus, ir išorė¹⁷; vidus ta prasme, kad reiškia skaidaus orientyro apribota erdvė, o išorė, kad apribotoji erdvė yra orientyrą sudarančių objektų išorėje.

Vidaus / išorės opozicija greičiausiai išlaikoma, kai orientyras būna trimatis, neskaidus, pilnaviduris objektas, – inesyvas, *į, iš* čia rodo vidų (relevantinė pozicija), plg.: *kulka lentoje ≠ ant lentos, kinivarpa sienoje ≠ ant sienos*. Pažymėtina, kad šiuo atveju inesyvu, prielinksniais *į, iš* paprastai reiškiami ir atspirtis. Panašiai lietuvių kalboje traktuojami ir tokie vietovės, reljefo elementai, kurie laikomi ištisine erdve (*miškas* ir pan.). Kai orientyru eina tuščiaaviduris daiktas, atspirtis gali būti ir neišreikišta, pvz.: *palaikyk replėmis geležį žaizdre*.

¹⁶ Tarp kitko rusų kalboje ši opozicija skiriama prielinksniais, plg.: *братъ со стола — идти от стола*.

¹⁷ Vidaus / išorės požymis skaidomas į vidų / nevidų, išorę / neišorę, kad prielinksnio *tarp* reikšmę būtų galima fiksuoti kaip vidų ir išorę kartu (žr. medį).

Vidaus / išorės požymio neutralizacija lietuvių kalboje dažna ir sudėtinga, todėl aptariamai tik ryškesnieji atvejai.

Inesyvas įgyja prielinksnio *ant* reikšmę (atspirtis iš išorės), kai orientyras toks, kad apskritai neturi trimačio vidaus, taigi nėra galimybės skirti vidų ir išorę, nes įmanoma tik išorė (pvz.: *take, asloje, paviršiuje*), taip pat tokiais atvejais, kai vidų eliminuoja kontekstas (pvz.: *rašyti lentoje = ant lentos, paveikslas kabo sienoje = ant sienos*). Reikšmę *ant* gali gauti ir priel. *į, iš*:

Anksčiau Indriūnai veždavo į keliuką: visi žmonės svilindavo ant kelio MS, L 190.

Neutralizacija paprastai galima tarp tokių elementų, kurie relevantinėje pozicijoje, be skirtumų, turi ir ką nors bendra. Šiuo atveju bendru požymiu galima laikyti atspirtį – ji išlaikoma ir neutralizacijos pozicijoje.

Su *tarp* inesyvą sieja bendras požymis – vidus. Inesyvas gali kontekste gauti reikšmę *tarp*, kai a) orientyras – vienas skaidus objektas – reiškiamas daugiskaitiniu daiktavardžiu, pvz.:

Duryse pasirodė Dovydoniai JB V 52. *Stovi tarp durų*¹⁸ DLKŽ 72 837.

b) kai daugiskaita reiškiamas vienaarūšių objektų sankaupa, bent iš dalies laikoma viena visuma, turinčia tūrį, plg.:

Lapuose cvaksojo mėlynos uogų kekės rš, LKŽ II 51. / ... / *tarp jų (medžio lapų) geltonavo vaisiai aukso* Balč, GP 322. *Medžio šakose subruзда, paskui surėkia paukštis* trš.

Reikšmę *tarp* kontekste gali gauti ir išorės priel. *pro*, pvz.: *eiti pro duris, pro var-tus*. Plg. taip pat:

Sulaikęs dvasių ir ištiesęs kaklą žemyn pro lapus, žiūrėjo į ją, nenutraukdamas akių Balč, GP 387. *Gaudyčiau saulę pro geležinius virbus* MS, L 136.

Iš (prie)linksnių, kuriems vidaus / išorės požymis nerelevantinis (*link, įnag., per, skersai* ir kt.), išsiskiria *link* – juo eksplicitiškai išreiškiamas orientyro vidaus / išorės neskyrimas, tad čia turime sisteminę vidaus / išorės, taip pat visų kitų orientacinių diferencinių požymių neutralizaciją.

Įnagininkas ir priel. *per, po* (gal.), *skersai, išilgai, ištrižai* irgi nediferencijuoja vidaus / išorės, tačiau ne eksplicitiškai. Kontekste gali išryškėti ir viena, ir kita reikšmė, pvz., vidus (kaip ir inesyvu):

Atsisukau ir iš tikrųjų pamačiau mišką ateinančią motiną JB IV 76. *Per girią ėjo du keliai* Balč, GP 291. (Žebenkštis) *da geriau po šiaudus landžioja, negu kokia pelė* Dkš, LKŽ VII 121. *Vaikščioti ištrižai kambario* DLKŽ 72 291.

Labai dažnai reiškiamą išorę, pvz.: *eiti lieptu, per lieptą*, plg. taip pat:

Neatšovęs kabluko, tėvas ima žarstyti po stalą šaukštus, puodukus MS, L 91. *Agnė krinta skersai stalo* JB V 317.

Kad šiems (prie)linksniams vidaus / išorės požymis nerelevantinis, ypač išryškėja tada, kai sakiniuose, kuriuose jie yra, vidaus / išorės nediferencijuoja ir kontekstas, pvz.:

Dabar vabalas tapo jūrininku ir turėjo plaukti vandeniui Balč, AP 101. *Klausau – pelė atčiuža per šiaudus*, Š, LKŽ II 188. – *Kaip gera plaukyti po vandenį!* – sakė ančiukas Balč, AP 37.

¹⁸ Vadinasi, vartojant priel. *tarp*, nebūtina, kad orientyrą sudarytų mažiausia du daiktai, kaip tvirtinama akademinėje „Lietuvių kalbos gramatikoje“ (t. II, p. 606) – gali būti ir vienas daiktas, reiškiamas daugiskaitiniu daiktavardžiu (daugiskaita čia rodo daikto skaidumą).

Kontekste jie gali žymėti arba išorę, arba vidų ir tokių daiktų, kuriems būdinga trimatė erdvė, plg.:

Didelės, skaidrios jo (miško) ašaros [...]/ bėgo traškiu vingirio liemeniu JB IV 74 (išorė). *Mediena praleidžia vandenį ir druskas stiebu aukštin į lapus* trš, LKŽ VII 985 (vidus). *Broliai pagriebė kelis lengalius ir emė plūduriuoti po vandenį* Balč, GP 315. — *Kaip tos žuvelės po vandenį nardom...* AB, R 369.

Požymiais *skersumas / neskersumas* ir *išilgumas / neišilgumas* apibūdinamos prielinksnių *skersai, išilgai, įstrižai* relevantinės orientacinės reikšmės.

Pažymėtina, kad įnagininkas su linijos ruožo reikšmės daiktavardžiais dažniausiai reiškia išilgumą, *per* — skersumą. Tačiau šių požymių šiuo atveju negalima laikyti relevantiniais, nes įnagininkas ir *per* gali eiti kontekste, kur šių požymių nėra arba jie neišryškėja, plg.: *plaukti išilgai ežerą* — ežeras pailgas, *plaukti per ežerą* — neišku, pailgas ar ne.

Be to, net ir su linijos, ruožo daiktavardžiais ne visada įnagininkas rodo išilgumą, *per* — skersumą, plg.:

Jie išėjo savo keliais, per rūsius ir tunelius, per kanalizacijos vamzdžius trš. *Tuoj senis nuvedė jį per tokias olas į kalvę* P 269. *Nuobodžiai dudendami ir girgždėdami, ratai šokinėjo per eglį šaknis, keliu išsitęsusias, ir be gailėsčio mus kratė* Bil I 154.

Prielinksniams *skersai, išilgai, įstrižai* nerelevantinė atspirtis / neatspirtis, plg.:

Užverskim ją (liepą) skersai kelią Myk-Put VI 225. — *Laikyk kultuvą skersai krūtinės* JB V 53. *Skersai kelią kiškis driūktelėjo* DLKŽ 72 130. *Tiesk siūlą išilgai rąstą* Lš, LKŽ IV 188.

Įnagininkas, *per, po* (gal.) konteksto dėka gali žymėti atspirtį orientyro viduje, iš viršaus (žr. ankstesnius pavyzdžius), atspirtį iš apačios, šono, priešakio ar užpakalio, pvz.:

Vakare viešbučio koridoriuose buvo įdomu stebėti plokščius, kaip mes vadinom, „lygintus“, driežus, šmaikščiai bėgiojančius sienomis (šonas) ir lubomis (apačia) trš. Joniukas [...]/ žiūrėjo, kaip dideli lietaus lašai [...]/ šliaužė per stiklą žemyn Bil I 157.

Taigi šie (prie)linksniai patys nediferenciuoja ne tik vidaus / išorės, bet ir horizontalumo / vertikalumo. Jiems relevantinė atspirtis.

Tačiau reikia pasakyti, kad prielinksniui *per* atspirties požymį laikyti relevantiniu galima tik su didele išlyga, eliminuojant tokius pasakymus, kaip: *šokti per kliūtį, žengti per slenkstį* ir pan., kuriuose atspirties į orientyrą nėra. Šitokia reikšmė *per* gauna su tam tikrais slinkties veiksmoždžiais (ar kitomis kalbos dalimis), eliminuojančiais atspirtį į orientyrą. Čia įžvelgtini ir objektiniai santykiai, kaip daro kai kurie kalbininkai¹⁹, bei būdo santykių atspalvis. Vis dėlto, matyt, imanomi ir kitokie sprendimai, pvz., manytina, kad prielinksnio *per* orientacinėje reikšmėje susiliejusios dvi orientacinės reikšmės: *per*₁ — atspirtis, nediferencijuojant vidaus / išorės, horizontalumo / vertikalumo, ir *per*₂ — viršus.

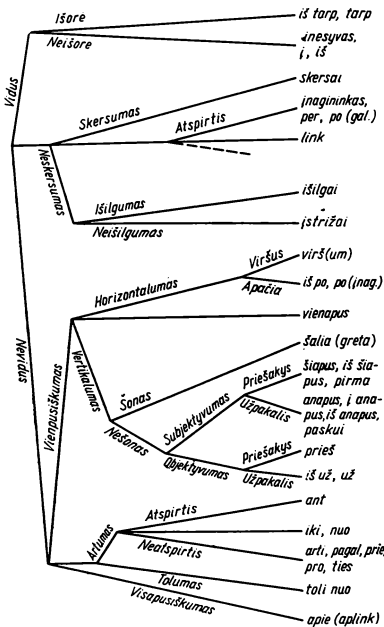
Dar vienas vidaus / išorės neutralizacijos atvejis — *per* ir *pro* vartojimas kiaura-vidurio skaidaus ar neskaudaus orientyro vidui žymėti, plg.: *eiti per, pro duris, paduoti per, pro langą* (*pro* su šitoki is daiktavardžiais gali reikšti ir „pro šalį“). Bendrinėje kalboje konkuruoja tie du prielinksniai, matyt, ir dėl to, kad kiauraaviduris daiktas vidaus / išorės požiūriu dvilypis: viena, jo apribotą erdvę galima laikyti vidumi, skiriant ją nuo to daikto neapribotos erdvės (taigi galimas *per*), antra, tą apribotą erdvę galima laikyti ir išore, skiriant ją nuo orientyro masės užimtos erdvės (taigi

¹⁹ Žr., pvz., P. Gailiūnas, J. Žiugžda. Lietuvių kalbos gramatika, t. II. K., 1967, p. 34.

pro)²⁰. Kita vertus, nors čia ir vidus, kontekstu dažnai reiškiami neatspirtis (taigi pro)²¹. Tad čia susiduria ir neutralizuojasi dvi priešingos reikšmės²² sistemos.

Galima priminti, kad relevantinėje pozicijoje (orientyras – pilnaviduris daiktas) *per* ≠ *pro*, plg.: *Kulka perėjo per koją* ≠ *praėjo pro koją*.

Dar pažymėtina, kad lietuvių kalboje tokie vietovės, reljefo elementai, kaip *laukas, pieva, aikštė*, matyt, kartais traktuojami kaip trimačiai. Negalima sakyti, pvz., **musė skrenda stalu* reikšme *virš(um) stalo*, tačiau plg.: *Juk vabalėliai, ir tie apsikabinę skrenda žydinciais laukais* PC V 158. Įnagininkas, kaip jau žinome, įmanomas tik ten, kur yra atspirtis, taigi *lauku*, matyt, laikoma ir erdvė, oras virš jo – šitaip

Pateikiamame relevantinių orientacinių reikšmių medyje šaka į dešinę aukštyr reiškia, kad relevantinė yra teigiamoji požymio reikšmė, šaka į dešinę žemyn – relevantinė neigiamoji požymio reikšmė. Horizontalioji, vidurinė šaka į dešinę – požymis nerelevantinis. Keliems (prie)linksniams turint tą pačią orientacinę reikšmę, žinotina, kad jų vietos reikšmė bus galutinai identifikuota, tik nustačius slankumą.

Orientaciniai semantiniai diferenciniai požymiai: 1) vidus / nevidus, 2) išorė / neišorė, 3) skersumas / neskersumas, 4) išilgumas / neišilgumas, 5) vienapusiškumas / visapusiškumas, 6) artumas / tolumas, 7) atspirtis / neatspirtis, 8) horizontalumas / vertikalumas, 9) šonas / nešonas, 10) subjektyvumas / objektyvumas, 11) priešakys / užpakalis, 12) viršus / apačia.

²⁰ Daugelyje kitų kalbų vidaus / išorės opozicija čia išlaikoma, plg. vok. *durch die Tür* – *an der Tür vorbei*.

²¹ Daugiau apie tai žr. J. Kilius. Dėl prielinksnių *pro* ir *per*. – „Mūsų kalba“, 1973, Nr. 4, p. 27; t. p. aut. Dėl vietos reikšmių sistemingumo. – „Mūsų kalba“, 1973, Nr. 5, p. 35.

²² Ką vartoti neutralizacijos pozicijoje, dažnai lemia kalbos norma, kodifikacija. Kalbos normintojai kaip tik dažniau nesutaria dėl įvairių neutralizacijos atvejų. Negalima ginčytis, ar vartoti *maiše*, ar *ant maišo*, nes čia skirtingos reikšmės (relevantinė pozicija). Ginčijamasi, pavyzdžiui, kaip sakyti – *gulėti take* ar *ant tako*, *rašyti lentoje* ar *ant lentos*, *eiti pro duris* ar *per duris* – tai vis neutralizacijos pozicijos.

išreiškiami atspirtis. Kita vertus, ne tūrį, o plokštumą suponuoją pasakymai su *ant, virš(um)*, pvz.: *Viršum pilkų, tuščią laukų skrido senas varnas* PC VII 67. Dažniausiai nėra iš konteksto neaišku, ar tokie objektai suvokiami kaip dvimačiai ar trimačiai, pvz.: *vaikščioti lauku, per pievą, po aikštę*, nes įnagininkas, *per, po* (gal.) nediferencijuoja vidaus / išorės.

Sutrumpinimai

AB, R	– A. Bieliauskas. Rožės žydi raudonai. V., 1960.
AČ, P	– A. Čekuolis. Perkūnas netrenkia į laivą. V., 1959.
Avyž, KK	– J. Avyžius. Kaimas kryžkelėje. V., 1966.
Avyž, S	– J. Avyžius. Sodybų tuštėjimo metas. V., 1970.
Balč, AP	– H. K. Andersenas. Pasakos. Vertė J. Balčikonis. V., 1957.
Balč, GP	– Broliai Grimai. Pasakos. Vertė J. Balčikonis. V., 1966.
Bil	– J. Biliūnas. Raštai, t. I. V., 1954.
DLKŽ	– Dabartinės lietuvių kalbos žodynas. V., 1954.
DLKŽ 72	– Dabartinės lietuvių kalbos žodynas. V., 1972.
EM, ČL	– E. Mieželis. Čia Lietuva. V., 1968.
JB	– J. Baltušis. Raštai, t. IV, V. V., 1959, 1969.
JM, S	– J. Mikelinskas. Senis po laikrodžiu. V., 1960.
JP, J	– J. Paukštelis. Jaunystė. V., 1959.
LKŽ	– Lietuvių kalbos žodynas, t. I, II, IV, VI, VII.
Myk-Put	– V. Mykolaitis-Putinas. Raštai, t. VI. V., 1959.
MS, L	– M. Sluckis. Laiptai į dangų. V., 1963.
P	– Pasakos. Lietuvių tautosaka, t. III. V., 1965.
PC	– P. Cvirka. Raštai, t. II, V, VI, VII. V., 1959.
PP	– Patarlės ir priežodžiai. V., 1958.
trš	– tarybinių metų periodika.
V	– Vaižgantas. Rinktiniai raštai, t. I. V., 1957.
Vnc, GD	– A. Venclova. Gimimo diena. V., 1960.
Ž	– Žemaitė. Raštai, t. I. V., 1956.

СТРУКТУРА ОРИЕНТИРУЮЩИХ ЗНАЧЕНИЙ В ЛИТОВСКОМ ЯЗЫКЕ

(О значениях пространственных предлогов и падежей)

Резюме

Исследуется структура ориентирующих значений, выражаемых пространственными предлогами и падежами литовского литературного языка. Устанавливается, что в основе этой структуры лежат следующие семантические дифференциальные признаки: 1) внутренность/невнутренность, 2) наружность/ненаружность, 3) поперечность/непоперечность, 4) продольность/непродольность, 5) односторонность/всесторонность, 6) близость/дальность, 7) опорность/неопорность, 8) горизонтальность/вертикальность, 9) бок/небок, 10) субъективность/объективность, 11) передняя сторона/задняя сторона, 12) верх/низ.